

دانشکده علوم انسانی و اجتماعی
گروه تاریخ
پایان نامه جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد در تاریخ ایران اسلامی

عنوان

نقش سیاسی و فرهنگی زرتشتیان در دوره قاجار

استاد راهنما

دکتر جلیل نائیبیان

استاد مشاور

دکتر ناصر صدقی

پژوهشگر

جواد علیپور سیلاب

بهمن ۱۳۸۸

نام خانوادگی دانشجو: علیپور سیلاب

نام: جواد

عنوان پایان نامه : نقش سیاسی و فرهنگی زرتشتیان در دوره قاجار

استاد راهنما: دکتر جلیل نائیبیان

استاد مشاور: دکتر ناصر صدقی

مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد رشته: تاریخ گرایش: ایران اسلامی دانشگاه: تبریز

دانشکده: علوم انسانی و اجتماعی تاریخ فارغ التحصیلی: بهمن ۱۳۸۸ تعداد صفحه: ۱۹۲

کلید واژه‌ها: دوره قاجار، زرتشتیان، اقلیت، پارسیان.

چکیده

زرتشتیان در دوران اسلامی ایران تا حد یک اقلیت دینی نزول کردند. با ورود دین اسلام به ایران پیروان دین زرتشتی چندین راه پیش رو داشتند: یا به دین اسلام ایمان آوردند، یا عده ای مهاجرت کردند؛ این گروه به پارسیان هند معروف شدند که کمک های آنان در پیشرفت کار زرتشتیان ایران بسیار موثر افتاد؛ و یا گروهی که نمی خواست به اسلام بگروند و نیز در پی آن نبود که وطن آباء و اجدادی خویش را ترک گوید چاره ای نداشت که در سرزمین های دور افتاده و اغلب کویری ساکن شود و بنا به دستورات حکومت اسلامی به مسلمانان جزیه پردازد و تا حد ممکن خود را با احکام دین جدید سازگار نماید. این سازگاری ابتدا در قالب جامعه سنی و از دوران صفویه در قالب جامعه شیعی صورت عمل بخود گرفت تا دوران حاضر تداوم یافت.

روی کار آمدن حکومت قاجاریه در ایران هم زمان بود با تغییراتی عمده در جهان بخصوص اروپا در زمینه هایی چون قانون گرایی، عدالت، تامین حقوق فردی و نیز ترقی و پیشرفت؛ که این تغییرات در دوران ناصر الدین شاه در ایران تاثیر گذار شد و در این میان اقلیت زرتشتی هم بی نصیب نماند.

زرتشتیان که تا این زمان وضعیت نامطلوبی داشتند، با شکل‌گیری انجمن‌هایی در هند از سوی همکیشان آن‌ها یعنی پارسیان که خواستار حمایت و کمک آن‌ها شدند، بتدریج موقعیتشان رو به بهبودی رفت. تشکیل مدارس به لحاظ فرهنگی در پیشرفت زرتشتیان بسیار مفید واقع شد و تشکیل انجمن‌ها هم به بهبود وضعیت اجتماعی آنان کمک نمود. از سوی دیگر گرایش زرتشتیان به کارهای تجارتي باعث تقویت بنیه مالی آن‌ها گردید، بگونه‌ای که تجارت خانه‌های زرتشتیان در دوران قاجار از مهمترین بنگاههای اقتصادی ایران بودند. چون این دوران در ایران مواجه بود با رشد افکار ناسیونالیستی، بنابراین زرتشتیان بعنوان بازماندگان باستان و یادگار نیاکان مورد توجه جریان‌های ناسیونالیستی قرار گرفتند. بهائیت موج دیگری بود که زرتشتیان را هر چند بسیار کم تحت تاثیر قرار داد، اما اوج تغییرات در جامعه اسلامی ایران با جنبش مشروطیت بوقوع پیوست و در این دوران اقلیت‌ها از جمله زرتشتیان موفق شدند که از این حس «که فرزندان این آب و خاکند» و امکانات دیگرشان استفاده نموده برای خود نماینده‌ای در مجلس داشته باشند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱.....	پیشگفتار

فصل اول : کلیات

۳.....	۱.تعریف و تحدید موضوع
۴-۳.....	۲.بیان مسئله و سوالات تحقیق
۴.....	۳. روش تحقیق و نتایج مورد انتظار
۱۶-۴.....	۴. پیشینه پژوهش و بررسی منابع

فصل دوم: وضعیت سیاسی و اجتماعی زرتشتیان قبل از مشروطیت

۲۵-۱۸.....	بخش اول :وضعیت زرتشتیان از روی کار آمدن سلسله قاجار تا صدارت میرزا تقی خان فراهانی
۲۸-۲۵.....	بخش دوم : وضعیت زرتشتیان در دوران صدارت میرزا تقی خان فراهانی
۴۲-۲۸.....	بخش سوم:نقش نخستین فرستاده پارسیان در تحولات سیاسی جامعه زرتشتی ایران

فصل سوم:زرتشتیان و مشروطیت

۵۴-۴۴.....	بخش اول :زرتشتیان و تلاش برای بدست آوردن نمایندگی در مجلس شورای ملی
۶۲-۵۴.....	بخش دوم:متمم قانون اساسی و مسئله مساوات(موافقت و مخالفت ها)
۶۳-۶۲.....	بخش سوم:زرتشتیان و نقش آنان در انقلاب مشروطیت
۶۵-۶۳.....	۱-۳. مجلس اول و تلاش برای تشکیل بانک ملی
۶۸-۶۵.....	۲-۳.ارباب پرویز

۳-۳. ارباب فریدون ۶۸-۷۵

فصل چهارم: زرتشتیان بعد از مشروطیت

بخش اول: کیخسرو شاهرخ و نقش او در تحولات سیاسی-اجتماعی ایران تا سقوط قاجار..... ۷۷-۷۸

۱-۱) کیخسرو شاهرخ و مشروطیت..... ۷۸-۸۰

۲-۱) کیخسرو شاهرخ و مورگان شوستر..... ۸۰-۸۱

۳-۱) کیخسرو شاهرخ و مسئله جواهرات سلطنتی ۸۱-۸۲

۴-۱) کیخسرو شاهرخ و مسولیت های او در اواخر دوره قاجاریه..... ۸۲-۹۰

بخش دوم : اردشیر جی ریپورتر ۹۱-۹۴

فصل پنجم: شکل گیری انجمن های زرتشتی ایران و نقش پارسیان

بخش اول: نقش پارسیان هند در شکل گیری انجمن های زرتشتیان ایران..... ۹۶-۱۰۳

بخش دوم: انجمن زرتشتیان کرمان و یزد..... ۱۰۳-۱۱۰

بخش سوم: انجمن زرتشتیان یزد در دوران اردشیر جی ریپورتر..... ۱۱۰-۱۱۵

بخش چهارم: انجمن زرتشتیان تهران و شیراز ۱۱۵-۱۱۸

بخش پنجم: پارسیان وهمیاری و مساعدتشان در نشر و ترویج کتابهای مذهبی..... ۱۱۸-۱۲۳

فصل ششم: مدارس زرتشتیان در دوران قاجاریه

بخش اول: تعلیم تربیت در ایران دوره قاجار قبل از شکل گیری مدارس زرتشتی ۱۲۵-۱۲۷

بخش دوم : مانکجی و اقدامات او در تعلیم و تربیت زرتشتیان ۱۲۷-۱۳۳

بخش سوم: اصول و قواعد تعلیم و تربیت در مدارس زرتشتیان ۱۳۳-۱۳۵

بخش چهارم: وضعیت مدارس زرتشتی بعد از فوت مانکجی..... ۱۳۵-۱۴۰

بخش پنجم: ارباب کیخسرو شاهرخ و تلاش های او در بهبود وضعیت مدارس زرتشتی..... ۱۴۰-۱۴۳

فصل هفتم : مناسبات زرتشتیان با بهائیان و جریان باستانگرایی

بخش اول: نحوه شروع به کار بایبان و بهائیان و گروه زرتشتیان به آن..... ۱۴۵-۱۴۸

بخش دوم :چهره های مهم زرتشتیان و ارتباط آنان با بهائیت

۱-۲. مانکجی و بهائیت ۱۴۸-۱۵۲

۲-۲. ارباب جمشید و بهائیان..... ۱۵۲-۱۵۶

۳-۲. ارباب کیخسرو شاهرخ و بهائیت ۱۵۶-۱۵۷

بخش سوم : زرتشتیان و جریان باستانگرایی ۱۵۷-۱۶۴

بخش چهارم : سره گرایی در دوران قاجار ۱۶۴-۱۷۵

نتیجه گیری..... ۱۷۶-۱۷۹

منابع و مآخذ..... ۱۸۰-۱۹۲

اگرچه آئین زردشتی زمانی دیانت اصلی ایران بود اما پس از ورود اسلام به تدریج رو به قهقرا گذاشت. انحلال امپراطوری اسلامی به دولت های کوچکتر و متعاقب آن حمله مغول، بقایای این جامعه را دیگر بار در معرض تهدید قرار داد. عده ای رهسپار هندوستان شدند در حالی که عده ای در اطراف یزد و کرمان ایام سپری نمودند. شرایط اجتماعی زرتشتیان تا گسترش نفوذ غرب در ایران بر یک روش استوار بود و بر طبق قراردادی بنام ((اهل ذمه)) با آنان بر خورد می شد. بقایای جامعه زردشتی در ایران به تحقیر گبرخوانده می شدند فقط مجاز به اشتغال در کشاورزی و تا اندازه ای تجارت بودند. در دوران متاخرتر به نهایت درجه فقر نزول کردند و این فقر زمینه را برای سقوط فرهنگی و اجتماعی آماده کرده بود. نخستین توجه به حقوق اقلیت های دینی در دوره قاجار، در زمان عباس میرزا شکل عملی بخود گرفت و مسیحیان از پرداخت جزیه معاف شدند. دوره صدارت میرزا تقی خان هم اقداماتی در بهبود وضعیت اقلیت ها از جمله زرتشتیان صورت گرفت، اما این اقدامات کافی نبود. بر خلاف زرتشتیان ایران که در فقر بودند، پارسیان هند وضعیت خوبی داشتند، بنا بر این زرتشتیان ایران دست بدامن آن ها شدند و آن ها هم دست نیاز زرتشتیان ایرانی را فشردند و اقداماتی را برای بهبود وضعیت زرتشتیان ایران به انجام رسانیدند و درست از این زمان بود که زرتشتیان ایرانی وارد مسایل کشوری شدند.

پژوهش حاضر در هفت فصل به بررسی نقش زرتشتیان از دو جنبه سیاسی و فرهنگی در دوران قاجار می پردازد. فصل اول همان کلیات تحقیق می باشد که در آن به محدوده زمانی موضوع، روش پژوهش و اهمیت آن و نیز به نقد و بررسی برخی منابع دست اول پرداخته می شود. فصل های دوم و سوم و چهارم به معرفی چهره های تاثیر گذار زرتشتیان در دوره قاجار، و نقش سیاسی آن ها می پردازد. فصل اول پس از اشاره ای گذرا و مختصر به وضعیت زرتشتیان ایران از اواخر دوران صفوی تا دوران ناصری، به بررسی نقش و اقدامات نخستین فرستاده پارسیان به ایران می پردازد، فصل دوم به بررسی وضعیت زرتشتیان در دوران مشروطیت می پردازد و فصل سوم هم به معرفی چهره های تاثیر گذار زرتشتیان پس از مشروطیت می پردازد. فصل پنجم تا هفتم به اقدامات فرهنگی زرتشتیان در دوره قاجار می پردازد که به ترتیب به انجمنها و مدارس زردشتی و در آخر مناسبات زرتشتیان با بهائیان و جریان باستانگرایی را مورد توجه قرار می دهد.

فصل اول

کلیات تحقیق

۱. تعریف و تحدید موضوع

این موضوع به نقش سیاسی و فرهنگی زرتشتیان ایران در محدوده زمانی بر آمدن قاجار تا بر آمدن پهلوی - ۱۲۱۰ تا ۱۳۴۴ هجری قمری ، ۱۷۹۸ تا ۱۹۲۵ میلادی ، ۱۱۷۶ تا ۱۳۰۴ هجری خورشیدی می پردازد

۲. بیان مسئله و سوالات تحقیق

در طول چندین قرن از ورود اسلام تا روی کار آمدن قاجار پیروان دین زرتشتی در ایران تنگنا ها و محدودیت هایی را داشته اند ، در حالیکه همکیشان پارسی آنان در هند شرایط به مراتب بهتری را برای خود رقم زدند . تعدادی از زرتشتیان چندین قرن در سرزمین آباء و اجدادی خود ایران باقی ماندند ، بدون این که در این مدت طولانی نقشی را در امور کشور خود ایفا کرده باشند و این به دلیل عدم اعتماد حاکمان ایران به پیروان این دین و نیز به دلیل شرایط دینی جامعه اسلامی و شاید عدم تمایل خود زرتشتیان به شرکت در امور کشوری بوده است . با روی کار آمدن قاجار تغییر زیادی در جامعه زرتشتی ایران حاصل نگردید در حالی که پارسیان وضعشان روز به روز بهتر می شد . تا اواسط دوران قاجار جو تعصب آمیز مسلط بر جامعه ، زرتشتیان و سایر اقلیت ها را نادیده می گرفت و به آنان به چشم کافر می نگریست . اما از دوران ناصری به دلایلی چند این وضعیت تغییر نمود که از آن جمله می توان به موارد زیر اشاره کرد :

حمایت دولت های خارجی از پیروان اقلیت های دینی در ایران که بصورت حمایت ارامنه از سوی روس ها و حمایت زرتشتیان با واسطه پارسیان از سوی انگلیسی ها صورت عمل به خود گرفت ، توجهاتی که روشنفکران ایرانی به زرتشتیان می نمودند ، علاوه بر این خود شاهان از دوره محمد شاه به بعد هم حمایت از اقلیت ها، خاصه زرتشتیان را در دستور کار خود داشتند و به عمال خود در مورد زرتشتیان سفارشات می نمودند ، اما عامل مهم همان حمایت پارسیان هند بود که با تشکیل «انجمن بهبود وضعیت

زرتشتیان ایران)) و فرستادن نماینده هایی به ایران، باعث بهبودی وضعیت زرتشتیان ایران گردیدند. اولین فرستاده ((مانکجی لیمجی هوشنگ هاتریا^۱)) بود که اقدامات مهمی را برای زرتشتیان ایران انجام داد. زرتشتیان ایران که تا این زمان حالت انفعالی داشتند، دست به کار شده و از وضعیتی که بوجود آمده بود نهایت استفاده را بردند و علاوه بر گسترش علم و دانش، به کارهای تجارتي هم پرداختند، که هر کدام از این موارد به نوبه خود در افزایش قدرت سیاسی و فرهنگی و اقتصادی آن ها موثر بود. پس پاسخگویی به این سوال مساله اصلی و هدف ما در این تحقیق خواهد بود: مهمترین فعالیت های سیاسی و فرهنگی زرتشتیان در دوره قاجار چه بود؟

۳. روش تحقیق و نتایج مورد انتظار

روش گرد آوری اطلاعات در این پژوهش عمدتاً کتابخانه ای و اسنادی است، بدین ترتیب که اطلاعات خام مربوط به موضوع از خلال کتاب ها و اسناد و.. استخراج و گرد آوری شده است. روش تحقیق نیز بنا به ماهیت موضوع توصیفی-تحلیلی خواهد بود. نتایج مورد انتظار هم عبارت خواهد بود از: روشن شدن نحوه تعامل و برخورد جامعه ایران در دوره قاجار با اقلیت زرتشتی، بازنمایی نقش پارسیان در احیای جامعه زرتشتی ایران، بر شمردن تاثیرات فرهنگی، سیاسی زرتشتیان در دوره قاجار.

۴. پیشینه پژوهش و بررسی منابع

پژوهش و تحقیق در این موضوع در محدوده زمانی دوره قاجار صورت نگرفته است ولی پایان نامه ای در دانشگاه الزهرا به عنوان ((وضعیت زرتشتیان از اواخر دوران ناصری تا انقراض حکومت قاجار)) کار شده است که بیشتر مبتنی بر نوشته های خود زرتشتیان است. و ما تلاش نموده ایم تا با استفاده از منابع دیگر همچون اسناد، روزنامه ها و کتابهای مورخان غیر زرتشتی و.. این کار را تکمیل تر نماییم. بعضی کتاب ها هم توسط خود زرتشتیان نوشته شده است که از آن جمله می توان به موارد زیر اشاره نمود: (۱) زرتشتیان ایران پس از اسلام تا امروز که توسط خانم کتابیون نمیرانیان گرد آوری شده است که در این بین به زرتشتیان دوره قاجار اشاره شده است که بصورت بیوگرافی چند تن از بزرگان و معدودی از اسناد که عیناً از کتاب ((اسنادی از زرتشتیان معاصر ایران)) آورده شده است. (۲) زرتشتیان و آداب و رسوم و مراسم دینی آن ها که موبد اردشیر آذر گشنسب به رشته تحریر در آورده است و بصورت خلاصه در ذکر

^۱. Manekji limiji Houshang Hateria

تاریخ زرتشتیان به زرتشتیان دوره قاجار هم اشاره نموده است . در بعضی کتب دیگر هم بنوعی به زرتشتیان در دوره قاجار اشاره شده است که از آن جمله اند : مری بویس در کتاب زرتشتیان و آداب و رسوم و مراسم مذهبی آن ها ، اشاراتی به زرتشتیان در دوره قاجاریه نموده است و فریدون آدمیت هم در کتاب خود به نام امیر کبیر و ایران به سیاست های امیر در رابطه با اقلیت ها از جمله زرتشتیان اشاره نموده است .

منابع مورد استفاده ما در این پژوهش به چندین دسته و قسمت تقسیم می شود شامل : نوشته های مورخان زرتشتی ، نوشته های مورخان غیر زرتشتی و اسناد و سایت های اینترنتی .

الف . نوشته های مورخان زرتشتی

مهمترین مواردی که ما در اینجا به بررسی آن خواهیم پرداخت عبارتند از :

-فرزانگان زرتشتی و تاریخ زرتشتیان پس از ساسانیان ، رشید شهمردان : این دو کتاب از مهمترین کتاب هایی است که به تاریخ زرتشتیان در دوران اسلامی ایران پرداخته است . در کتاب اول نویسنده شرح حالی از فرزنانگان یا بزرگمردان زرتشتی در دوران اسلامی ایران آورده است که در این میان به بزرگمردان آن ها در دوره قاجار و بعضی اقدامات آن ها اشاره شده است . کتاب دوم هم کمتر به دوره قاجار و بیشتر به دوران ماقبل آن می پردازد ولی با این حال اطلاعاتی در مورد زرتشتیان دوره قاجار دارد . اهمیت این دو کتاب از آن جاست که نویسنده آن مدت مدیدی در هندوستان به سر برده و از منابع خطی و اسناد زرتشتیان هند بخصوص بمبئی استفاده نموده است . اما باید اذعان نمود که اغراقات بیشماری هم در کتاب های مذکور راه یافته است .

- تاریخ پهلوی و زرتشتیان ، جهانگیر اُشیدری : این کتاب با این که تالیف است ولی چون نویسنده از اسناد زرتشتیان ایران و هند استفاده نموده و تصاویر آن ها را آورده منبعی مهم است . نویسنده از برخی منابع مورد استفاده شهمردان در دو کتاب پیشین استفاده نموده است ، اما مطالب را بدون هیچ ترتیب تاریخی آورده است . نکته جالب توجه در این کتاب آن که به رضا شاه و خاندان پهلوی دیدگاهی بسیار مثبت دارد و این هم طبیعی است چرا که زرتشتیان در دوران رضا شاه امتیازات فراوانی داشتند .

- **خاطرات ارباب کیخسرو شاهرخ**. کیخسرو شاهرخ از جمله اشخاص تاثیر گذار زرتشتی در دوران قاجار و در دوران پهلوی اول بوه است. وی از انقلاب مشروطه تا پایان عمرش نقشی فعالانه در امور کشوری داشت. او خاطرات خود را در ارتباط با جامعه زرتشتی و تا حدودی مسایل مهم کشوری که شخص وی با آن درگیر بوده آورده است. نکته ایی که در باره این منبع و هم دوکتاب سابق الذکر باید بدان توجه نمود این است که نویسنده خود زرتشتی بوده است و اغراقات بسیار زیادی در نوشته های آنان به چشم می خورد.

- در کتاب خانه اردشیر یگانگی نسخه ای خطی به نام «مجموعه ای از مکتوبات و گزارشات مانکجی هاتریا» وجود دارد که تقریباً از نصف به پایین صفحه گرفتار حادثه شده و قابل استفاده نیست ولی قسمت بالایی سالم می باشد و ما تا آن جا که امکان داشت از مطالب آن استفاده نمودیم. اهمیت این کتاب از آن جاست که اطلاعات جالبی در مورد نحوه اداره مدرسه زرتشتیان، برنامه درسی و نحوه امتحان گیری و نیز معلمان از آن بدست می آید.

- **رساله ترجمه اظهار سیاحت ایران مانکجی**: این رساله حاوی مطالبی در باره دولت و ملت و اهالی ایران بخصوص زرتشتیان می باشد. مانکجی بعد از ده سال حضور در ایران اغلب مناطق را گشت و در سال ۱۲۸۰ ه.ق/ در بمبئی در خانه یکی از اکابر پارسیان و جمعی از بزرگان زرتشتی مشاهدات و اطلاعات خود را در این مدت در اختیار آن ها گذارد. در این رساله به وضعیت بد زرتشتیان ایران اشاره می نماید و تلاش هایی که وی برای کاستن از این مشکلات انجام داده بیان شده است.

- **خطابات مانکجی بنقل از سایت اینترنتی farvahar.org**. در این مجموعه خطابات مانکجی در هندوستان بصورت اسکن شده در اختیار قرار می گیرد که بصورت دستنویس و خطی می باشد و همان است که آقای شهردان قسمت هایی از آن را مورد استفاده قرار داده است.

ب. نوشته های مورخان غیر زرتشتی

- **القبای جدید و مکتوبات و مکتوبات کمال الدوله از میرزا فتحعلی آخوند زاده**: وی یکی از روشنفکران و ناسیونالیستهای ایرانی در دوره قاجار بود که گرایشات باستانگرایی داشت. او با زرتشتیان و بخصوص مانکجی از طریق نامه نگاری ارتباط داشت و در نامه های خودش تعریف بسیار زیادی از

زرتشتیان می نمود ولی با این حال وی عقیده ای داشت احیای دین زرتشتی امری ناممکن می باشد . در مکتوبات کمال الدوله هدف نویسنده مبارزه با دین اسلام بعنوان مهمترین عامل عقب ماندگی ایران و انحطاط مسلمانان و از جمله ایرانیان و آگاهانیدن ایرانیان به تاریخ پر عظمت باستانی خویش و تشویق برای احیاء آداب و رسوم ملی خود است و در این بین از زرتشتیان بعنوان بازماندگان نیاکان تعریفاتی نموده است .

-**آئینه سکندری ، میرزا آقاخان کرمانی :** وی هم مانند میرزا فتحعلی آخوند زاده یکی از روشنفکران و ناسیونالیستهای ایران در دوره قاجار می باشد و برای همین بود که به نگارش آئینه سکندری که تاریخ باستان بود پرداخت ، اما باید ذکر کرد که وی برخلاف آخوند زاده نسبت به مانکجی دیدگاهی انتقادی داشت و کارهایی که او در ایران انجام می داد نمی پسندید و آن ها را فقط هدر دادن و تلف نمودن پول پارسیان بر می شمرد .

-**تاریخ مشروطه ایران ، احمد کسروی :** این کتاب یکی از بهترین کتاب هایی است که تاریخ ایران در دوران مشروطه را به صورت ریز آورده است . وی پس از آن که به نحوه شکل گیری مشروطه در ایران اشاره می نماید به مسائلی می پردازد که بعد از مشروطه بین روشنفکران و عالمان (روحانیان) بوجود آمد و آن مساله مساوات یا همان اصل ۸ متمم قانون اساسی بود که زرتشتیان به جد بدنبال عملی شدن آن بودند. وی به طور کامل به این مسایل و حضور زرتشتیان در مجلس شورای ملی اشاره می نماید. مسئله دیگری که زرتشتیان در این دوران با آن درگیر شدند همانا موضوع قتل ارباب فریدون بود که کسروی به این موضوع هم پرداخته است.

-**تاریخ بیداری ایرانیان ، ناظم الاسلام کرمانی :** از دیگر کتاب هایی است که مربوط به دوران مشروطیت می باشد . وی علاوه بر آن که به حضور زرتشتیان در مشروطیت اشاره می کند به نحوه بدست آوردن کرسی مجلس از سوی آنان اشاره می کند. و از جمله کسانی است که گرفتن رشوه توسط بهبهانی از سوی ارباب را تایید نموده است .

-**حیات یحیی ، یحیی دولت آبادی :** این کتاب یکی از بهترین کتاب ها راجع به انقلاب مشروطیت ایران است . وی از جمله مورخینی است که به زرتشتیان علاقه خاصی داشته و مطالب مربوط به آن ها را با احساسات فراوان در دوره مشروطه و بخصوص در دوران مجازات قتل فریدون به تصویر کشیده است و

این منبع از آن جا که خود نویسنده در این دوران در میان مردم و در تهران حضور داشت منبعی مهم است بخصوص از آن جهت که وضعیت شهر تهران را پس از قتل فریدون و حال و هوایی که بوجود آمده بود برای ما شرح می دهد .

- **خاطرات عبدالله بهرامی** : وی از جمله کسانی بود که داخل حکومت ایران بود و بنا به تاکید خودش «اطلاعاتی را که شخصاً مشاهده نموده» نوشته است . او به یهودی ها و و ارامنه بیشتر از زرتشتی ها پرداخته است و از آن جا که اطلاعاتی درباره وضعیت اقتصادی و اعتبار زرتشتیان در نزد حکومت دارد مهم است .

- **یاد داشتهای ملک المورخین** : این کتاب دوجلدی می باشد که کتاب اول به نام «مرآت الوقایع» متضمن حوادث سال های سلطنت مظفر الدین شاه تا سال ۱۳۱۶ه.ق/ می باشد. کتاب دوم به نام «یادداشت ها» متضمن حوادث سال های ۱۳۲۰-۱۳۲۴ ه.ق/ می باشد . اطلاعاتی از زرتشتیان بخصوص ارباب جمشید در دوران پیش از مشروطه بدست می دهد .

- **رسایل و مکتوبات شیخ فضل الله نوری** : منبعی مهم برای بررسی دیدگاه های عالمان و روشنفکران نسبت به تساوی حقوق همه مردم در برابر قانون می باشد .

- **سه خطابه تقی زاده** منبعی مهم از دوران مشروطیت ایران می باشد . اهمیت این کتاب آن از جاست که شخص وی با زرتشتیان ارتباط داشت و مطالبی در مورد مجلس اول و نحوه انتخابات آن و خاصه زرتشتیان آورده است. «اوراق تازه یاب مشروطیت و نقش تقی زاده» که بکوشش ایرج افشار چاپ شده است مجموعه ای از نامه هایی است که به تقی زاده نگاشته شده است و گوشه هایی از فعالیت او را در دوران مشروطیت روشن می کند که بصورت خلاصه اطلاعاتی در مورد زرتشتیان دارد .

- **تاریخ انحلال مجلس فصلی از تاریخ انقلاب مشروطیت ایران** ، توسط احمد مجد الاسلام کرمانی برشته تحریر در آمده است . وی در این کتاب در فصلی به مجازات قتله فریدون و تاثیری که آن در میان مردم مسلمان داشت پرداخته و به انتقاد از آن پرداخته است .

- **تاریخ مشروطیت ایران** ، **ملکزاده** هم از مهمترین منابع تاریخ ایران در دوران مشروطیت است . مزیت این تاریخ در آن است که نویسنده خود از خانواده آزادی است و پدرش ملک المتکلمین از شهدای نامدار

مشروطیت می باشد. خود نویسنده در نوجوانی خود ناظر و شاهد وقایع بود و کشمکش استبداد و آزادی را به چشم دیده است و به علت شرکت در بعضی وقایع و نیز آشنایی هایی که با سران و دست اندر کاران مشروطه داشت، اطلاعاتی دست اول از مشروطه به دست می دهد و به زرتشتیانی هم که در پیروزی انقلاب مشروطه نقش داشته اند اشاره می نماید، اما در حد نام و نه بیشتر.

-خاطرات و خطرات مخبر السلطنه هدایت: اطلاعات خوبی در مورد مشکلاتی که در باره تصویب اصل هشت متمم قانون اساسی وجود داشت بدست می دهد.

-تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران، ملک الشعرا بهار: اطلاعاتی مختصر در مورد ارباب کیخسرو نماینده زرتشتیان در مجلس دوم و مجالس بعد و اقدامات او در مجلس شورای ملی بدست می دهد.

-فلسفه نیکو: هدف نویسنده از نگارش این کتاب «در بیان علل اصلی فریب خوردن و فریب زدن بشر، که چه وادار می کند جمعی را برای گول خوردن و اغوا شدن و چه باعث می شود بعضی را برای گول زدن و اضلال نمودن»^۱ و باز نمودن این مساله بوده است. وی در کتاب خود بایه و بهائیه را رد می کند. از آن جا که به زرتشتیان بابی و بهائی شده اشاره می کند و چگونگی رفتار افراد سر شناس زرتشتی از جمله ارباب جمشید و ارباب کیخسرو شاهرخ را باز می نماید منبعی مهم می باشد.

- یاران پارسی: مجموعه ای (نه تمامی) از الواح باب و عبد البهاء به پارسیان بهائی می باشد که توسط پارسیان به چاپ رسیده است. این منبع در بازخوانی روابط بین زرتشتیان و بهاییان مهم می باشد و از طریق آن می توان به نام های زرتشتیان بهایی و نیز اشخاصی که مورد خطاب واقع شده اند پی برد. هم چنین می توان به اطلاعاتی در مورد بعضی اشخاص مهم زرتشتی دست یافت که در لوح ها بدان اشاره شده است.

کشف الحیل، تالیف عبد الحسین آیتی: آیتی خود بهائی بود ولی در اواخر عمر از بهائیت رویگردان شد. او سه جلد کتاب نوشته و توضیحاتی را درباره آئین بهائیت داده است. او در این میان به زرتشتیان بهایی و وضعیت آن ها بعد از قتل عام یزد اشاره نموده است.

^۱. ح. نیکو، فلسفه نیکو در پیدایش راهزنان و بدکیشان، ج ۱، چاپ اول، چاپخانه خاور، بینا، بیجا، ۱۳۰۶ ش، ص ۶.

- **روح الله مهرباخانی** : وی در رسایل و رقایم به زندگانی و اقدامات میرزا ابوالفضل گلپایگانی دانشمند برجسته بهائی پرداخته است . از آن جا که میرزا ابوالفضل مدتی منشی مانکجی صاحب بوده است و با او آشنایی داشته است ، بنابر این در شناسانیدن خصلت های او و نیز ارتباط او با بهائیان و بخصوص در نوشتن تاریخ جدید بابیه منبعی مهم است . هم چنین دیدگاه انتقادی او را نسبت به سرّه نویسی و نیز نامه هایی از خود او که به پارسی سره است می توان از این منبع بدست آورد .

- **عزیز الله سلیمانی** ، وی در چندین جلد به نوشتن کتاب مصابیح هدایت در شرح حال بزرگان بهائی پرداخته است . در شرح حال بعضی بزرگان بهائی که با زرتشتیان ارتباط داشته اند می توان اطلاعاتی را در خصوص زرتشتیان و نیز زرتشتیان بهائی شده بدست آورد ، اما از آن جا که اغراقات زیادی در این کتاب به چشم می خورد باید برخی نوشته های آن را با دیده تردید نگریست .

کتاب آبی : گزارشهای محرمانه وزارت خارجه امور انگلیس از انقلاب مشروطه ایران می باشد . در گزارش های فرستاده شده نمایندگان انگلیس، اطلاعاتی درخصوص شهر های ایران و بخصوص یزد و کرمان و شیراز که از مراکز مهم زرتشتی نشین بود وجود دارد که به وضعیت زرتشتیان اشاره شده است ، بخصوص به قتل هایی که مقارن مشروطه اتفاق افتاده است و نیز در دروان بعد مشروطیت به وضعیت بد نامنی زرتشتیان اشاره هایی شده است که منجر به فرار آن ها به سفارت انگلیس می شده است و نیز مطالبی در باره پی گیری هایی که انگلیسیان در رسیدگی به وضعیت زرتشتیان ایران انجام می داده اند ، وجود دارد .

کتاب نارنجی: در این کتاب هم که گزارش های محرمانه وزارت خارجه روسیه است اطلاعاتی بصورت جزئی در مورد زرتشتیان وجود دارد.

ج. سفرنامه ها

- **سفر در ایران از گاسپار دروویل** : وی که در دوران نایب السلطنگی عباس میرزا در ایران بسر می برد ، گزارشی که از وضعیت زرتشتیان بدست می دهد، علاوه بر آن که به ذکر تاریخچه ای در مورد این دین می پردازد به وضعیت زرتشتیان در این دوران اشاره نموده و وضعیت آنان را بلحاظ اقتصادی بسیار بد عنوان می کند بگونه ای که مثل معروف «گدا مانند یک گبر» در این زمان رایج بود . بطور کلی وی یک نمای کلی از وضعیت زرتشتیان بدست می دهد .

- **خاطرات لیدی شل** (همسر وزیر مختار انگلیس در اوائل سلطنت ناصر الدین شاه). وی در کنار همسرش به اغلب نقاط ایران سر زده است و مجموعه ای از خاطرات و مشاهدات خود را برای ما به یادگار گذاشته است. او زنی نکته سنج و کنجکاو بود و بیشتر به بررسی طرز زندگی و اخلاق و آداب و رسوم مردم ایران پرداخته است و در ضمن چون باغبان های سفارت انگلیس زرتشتی بوده اند در مورد زندگی و اوضاع عمومی آن ها هم اطلاعاتی بدست می دهد.

- **سفرنامه قفقاز و ایران از ارنست اورسل** (۱۸۸۲/م ۱۲۹۹ ه.ق). این شخص بلژیکی بود و بدون وظایف سیاسی و نظامی و تجاری بلکه بیشتر به انگیزه تحقیق و تفحص در ایران گام نهاد و اغلب دیده ها و نوشته های خود را به رشته تحریر در آورده است و مطالبی در باره آداب و سنن و آثار تاریخی ایران آورده که آموزنده و جالب است و در این میان به مسایلی در مورد زرتشتیان هم اشاره نموده است بدین قرار: در مورد کسب و کار و محل های سکونت آنان و نیز حمایت غیر رسمی که دربار انگلستان از آن ها انجام می داد.

- **خاطرات سفر ایران از کنت ژولین دوششوار**: درست است که این کتاب بیشتر به سفر نامه ها شباهت دارد ولی از مطالعه آن می توان به بررسی همه جانبه ای که نویسنده از ایران و مردم و جامعه در نیمه دوم سده نوزدهم آن بدست داده دست یافت. وی در آغاز دهه هفتم سده نوزدهم و در دوران ناصری از جانب دولت فرانسه برای بررسی گرد آوری اطلاعات در زمینه های اقتصادی و اجتماعی و بازرگانی به ایران آمد. وی توانست که زبان فارسی را بیاموزد. او اغلب حقایق را بازگو نموده است. در یک کلام کوشیده است که در ایران همه چیز را ببیند و بازگو کند و در این میان به مذهب مردم ایران و بخصوص اقلیت های مذهبی و از جمله زرتشتیان پرداخته است و اهمیتی که دارد در این است که به وجود انجمن زرتشتیان و سرپا بودن آن اشاره نموده است. هم چنین به آزادی ای که اقلیت های ایران در تعلیم و تربیت داشته اند اشاره نموده است.

- **سه سال در آسیا تالیف کنت گوینو** (۱۸۵۵-۱۸۵۸). او فرانسوی بود و در سالهای مذکور در ایران و در سفارت فرانسه در تهران حضور داشت و بعنوان دبیر و کاردار خدمت می کرد. وی در بخش دوم کتابش در بررسی مردمشناسانه خود، به ملت، مذهب و وضع مردم ایران توجه نموده است و در این میان به زرتشتیان و علی الخصوص اعتقادات دینی آن ها اشاره نموده است. وی در تهران با مانکجی آشنایی داشت

وبدین خاطر آمار ی از نفوس زرتشتیان که مانکجی گردآوری نموده بود را در کتاب خودش بصورت کامل در آورده است .

- **سفرنامه بنجامین** : نخستین سفیر ایالات متحده آمریکا در ایران بود. وی در سال ۱۸۸۱-۱۸۸۳ م/ در دوران ناصری وارد ایران شد و مدت دو سال و اندی را در ایران گذرانید و او در سفر نامه اش فقط یادداشت های مسافرت خودش را نیاورده است بلکه در طی فصول مختلف مسایل مربوط به ایران را دسته بندی نموده است و در این میان به زرتشتیان ایران و وضعیت آن ها هم اشاره نموده است.

- **ایران در گذشته و حال تالیف جکسن** : وی استاد دانشگاه کلمبیای آمریکای بود و علاقه زیادی هم به تحقیق در باره دین زرتشت و نیز خود زرتشتیان داشت و بهمین خاطر چندین بار در اواخر دوران قاجار به ایران و هند مسافرت نموده و با زرتشتیان و پارسیان ارتباط برقرار نمود . او در سفرنامه اش به محل های سکونت زرتشتیان ایران اشاره نموده و در جاهایی که توانسته آماری بدست داده و وی از جمله کسانی است که به تغییر وضعیت زرتشتیان در پی اقدامات مانکجی اشاره می نماید . وی توصیف کاملی از مراسم مذهبی زرتشتیان خاصه یزد و وضعیت عمومی معیشت آنان و افراد سرشناس آنان آورده است .

- **یکسال در میان ایرانیان از ادوارد براون** : یکسال در میان ایرانیان» حاصل سفر براون در سال ۱۸۸۷ م/ یعنی حدود ۹ سال پیش از انقلاب مشروطه به ایران است. براون به جنبه ی اجتماعی جنبش بابیه کنجکاو بوده و بنابراین در کتابش به ارتباطات میان زرتشتیان و بهائیان اشاره می کند . وی در سفرنامه اش اطلاعات مفید زیادی در باره زرتشتیان سراسر ایران دارد که یزد در این میان جایگاهی خاص دارد .

- **سفرنامه سر پرسی سایکس یا ده هزار میل در ایران** ، (۱۸۹۴م): ژنرال سایکس کنسول انگلستان در ایران بود و تاسیس کنسولگری های انگلیس در کرمان و سیستان از جمله کار های وی بود . او شرح سفرهای خودش را به ولایات شرقی و جنوب شرقی ایران از جمله کرمان و یزد که اکثریت زرتشتیان ایران ساکن این دو شهر بودند آورده و به وضعیت آن ها بطور کلی اشاره نموده است

- **سفر نامه ژان اوبن** : وی در سال ۱۳۲۴ ه. ق ۱۹۰۶ م/ ۱۲۸۵ خ/ در حساس ترین روزهای تاریخ ایران که هیجان آزادیخواهی و شور انقلاب سرتاسر ایران را فرا گرفته بود قدم در ایران نهاد . وی در سفر نامه اش در باب فرهنگ ، ادب ، آداب و رسوم و دین و عرفان و نحله های مختلف مذهبی از جمله زرتشتیان

اطلاعات مختصری بدست می دهد. نگرش او بیشتر مردمگرایانه است و کتاب او از بهترین کتاب هایی است که در آن زمان می توانست ایران و ایرانی را به جهان خارج معرفی نماید .

روزنامه ها

حبل المتین کلکته : یکی از روزنامه های کثیر الانتشار و مفید زبان فارسی که نزدیک چهل سال در خارج از ایران منتشر می شد روزنامه معروف و مشهور حبل المتین کلکته می باشد . انتشار حبل المتین توسط سید جلال الدین الحسینی ملقب به مویده الاسلام بزرگترین خدمت را به برقراری اساس مشروطیت و آزادی در ایران نمود و می توان اشاره نمود که دلیل اصلی تاسیس این روزنامه برای بیدار کردن ایرانیان بوده است . شماره اول این روزنامه در تاریخ دهم جمادی الثانیه ۱۳۱۱ قمری چاپ و توزیع گردید . این نشریه روزنامه ای جامع بود چرا که اخبار کشور های مختلف از جمله ایران و هند و مصر و روسیه را به چاپ می رسانید و بدین دلیل روزنامه ای مفصل و در صفحات زیاد بود . مجانی بودن روزنامه که مدت ده سال در بین روحانیون نجف و علمای ایران و سایرین توزیع می شد دلیل دیگری بود که در بالا بودن نشر و نفوذ آن در ایران موثر بود.^۱

احمد کسروی هم این روزنامه را مورد توجه قرار داده و در باره آن چنین نوشته است : «این نامه هفتگی از همه روزنامه های آن زمان بزرگتر و بنامتر می بود . در هندوستان چاپ شده و آزادی را برای سخن راندن می داشت » و دلیل رواج آن هم این بود که زین العابدین تقیوف پول زیادی برای او می فرستاد تا روزنامه به علمای نجف و دیگر جاها مجانی فرستاده شود و از این جا بود که پیوستگی بین علما و این روزنامه پدید آمد و دو مرجع تقلید یعنی شیخ حسن ممقانی و فاضل شریانی به ستایش حبل المتین پرداختند که این عاملی بود در توجه مردم به این روزنامه .^۲

اما در مورد ارتباط این روزنامه با زرتشتیان باید بگوییم چون این روزنامه در هندوستان منتشر می شد و پارسیان ثروتمند در آن کشور حضور می داشتند ، توجه به مسایل زرتشتیان در دوره قبل از مشروطه و وضعیت آن ها در ایران بخصوص در دو شهر کرمان و یزد وجود داشت، مطالبی در این مورد در بعضی شماره ها به چاپ می رسیده است و حتی بعضی فرامین شاهی مرتبط با زرتشتیان در این روزنامه آمده

^۱ . صدر هاشمی، محمد رضا، تاریخ جراید و مجلات ایران، ج ۲، چاپ دوم، کمال، اصفهان، ۱۳۶۳، صص ۲۰۰-۲۰۱

^۲ . احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، نگاه، تهران، ۱۳۸۵، صص ۵۰-۵۲.

است. در دوره مشروطیت از جمله روزنامه هایی است که مسایل مربوط به زرتشتیان و نحوه انتخاب نماینده از سوی آنان را بدقت دنبال کرده است و پس از انتخاب نماینده از سوی زرتشتیان تنها روزنامه ای است که صفحات زیادی را به پیام تبریک هایی اختصاص داده است که از سوی زرتشتیان تمام نقاط دنیا و ایران برای تبریک به حضور مظفرالدین شاه ارسال شده است. این روزنامه در دوران استبداد صغیر حامی آزادیخواهان می بود و در مقاله هایی مهیج از پارسیان درخواست می نمود تا با پول خود به یاری تبریزیان بپردازند. در این روزنامه اطلاعات مهم و خوبی هم می توان از ارتباط بین پارسیان با انگلیسی ها و نیز با زرتشتیان ایران بدست آورد. هم چنین حبل المتین پرچمدار بازگشت پارسیان به ایرانیان بود و در این زمینه مقاله هایی منتشر می نمود و هم چنین مروج این اندیشه بود که در ایران از ثروت و علم پارسیان به جای علم و ثروت اروپاییان بهره برداری شود که هیچکدام از این موارد عملی نگردید.

حبل المتین تهران: این روزنامه توسط میزا سید حسن کاشانی برادر موید الاسلام در تهران تاسیس شد و اولین شماره آن در پانزدهم ربیع الاول ۱۳۲۵ قمری مطابق با ۲۹ آوریل ۱۹۰۷ میلادی منتشر شد. در عنوان روزنامه مدیر کل جلال الدین الحسینی موید الاسلام معرفی شده است.^۱ کسروی در مورد علل اهمیت حبل المتین تهران می نویسد: چون حبل المتین تهران نخستین روزنامه روزانه ایران بود و با کاغذ و حروف خوب به چاپ می رسید و نویسندگان خوبی داشت که آگاه بودند بدین علل روزنامه در بین مردم ارج پیدا نمود و نیز در باره این که با وجود حبل المتین کلکته چرا حبل المتین تهران تاسیس شد می آورد که حبل المتین کلکته هم چنان هفتگی بیرون می آمد «ولی پیداست که این زمان ارج پیشین را نمی داشت زیرا این زمان روزنامه های دیگری پیدا شده و نیاز مردم را به خواندن آن کمتر گردانیده بود بویژه که آن برای رسیدن به تهران یک ماه بیشتر زمان می خواست و نوشته ها از بها می افتاد. این بود که این را به نام یک شاخه ای از آن در تهران بنیاد نهادند». ^۲ مسلک و شیوه این روزنامه همان مسلک و روش روزنامه هفتگی حبل المتین بود. در این روزنامه مذاکرات مجلس به چاپ می رسید. و در مورد زرتشتیان هم پی گیر اوضاع آن ها بود و بخصوص در هنگام قتل فریدون علیه این اقدام نوشته ای را منتشر نمود.

چهره نما: دوران انتشار روزنامه چهره نما در مصر به دو دوره قسمت می شود، دوره اول چهره نما در اسکندریه در ۱۳۲۲ ه.ق/ شروع بکار کرد ولی بنا به مشکلاتی که از آن جمله آتش سوزی در دفتر روزنامه

^۱. صدر هاشمی، تاریخ جراید و مجلات ایران، ج ۲، صص ۲۰۸-۲۱۱.

^۲. کسروی، تاریخ مشروطه ایران، صص ۲۸۹-۲۹۰.